

DASTLABKI VA KEYINGI MERKANTILIZM DAVRLARI ORASIDAGI MUNOSABAT

*Qarshi Muhandislik Iqtisodiyot Instituti
“Biznes va innovatsion menejment kafedrasida dotsenti*

Raximova Dilrabo Oktyabrovna

Menejment yo‘nalishi talabasi

Begaliyeva Mardona Ilhom qizi

mardonab123@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola dastlabki va keyingi merkantilizm iqtisodiy davrlari orasidagi farq va o‘xshashliklariga bag‘ishlanadi. Maqolada dastlabki hamda keyingi merkantilizm davrida yashab ijod qilgan olimlar va ularning fikrlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Dastlabki merkantilizm, Keyingi merkantilizm, Adam Smit, Tomas Mann, Merkantilistlar.

Merkantilizm iqtisodiy davri o‘z navbati ikki qismga bo‘linadi:

1. Dastlabki merkantilizm
2. Keyingi merkantilizm

Ushbu ikki davr umumiy bitta davrni tashkil etsada, ikkisi orasida turli xil farqlar va o‘xshashliklar mavjud.

➤ Dastlabki merkantilizm buyuk geografik kashfiyotlardan oldin paydo bo‘ldi va XVI asrning o‘rtalarigacha faol amal qilib keldi. Uning asosiy vakillari Uilyam Stafford (1554–1612) (Angliya), Gaskar Skaruffi (1519–1584) (Italiya).

➤ Keyingi merkantilizm XVI asrning ikkinchi yarmidan XVII asrning ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi (uning asosiy vakillaridan biri ingliz Tomas Mann hisoblanadi).

Dastlabki merkantilizm «pul balansi» siyosatini olib borgan. Bu siyosat pul muomalasini, tashqi savdoni ma‘muriy yo‘l bilan qattiq tartibga solish asosida mamlakatning pul boyligini ko‘paytirishga qaratilgan (mamlakat puli qancha ko‘p bo‘lsa, u shuncha boy hisoblangan). Dastlabki merkantilistlarning «pul balansi» o‘rniga keyingi merkantilistlarning «savdo balansi» nazariyasi kelib chiqdi. «Savdo balansi» nazariyasi (yoki yetuk merkantilizm) Angliyada keng tarqala boshladi. Mazkur konsepsiya vakillari dastlabki merkantilistlarni mamlakatdan tashqariga pul chiqarishni man etgani, importni haddan tashqari cheklagani uchun tanqid qildi. Shunday masalalardan biri qimmatbaho metallar yoki eksport bilan bog‘liq – ilk Merkantilistlar yombilar eksporti qat‘iyan taqiqlanishi kerakligini tavsiya qilishgan. Keyinchalik yozuvchilar agar yombi eksport tovarlari uchun xomashyo sotib olish

maqsadida ishlatilsa, u savdo balansini uchun o'rinli bo'lishi mumkin, degan farazni taklif etishgan. Shulardan kelib chiqqan holda keyingi merkantilizm vakillari aktiv savdo balansiga erishish uchun qator tavsiyalarni ilgari surdilar:

- tashqi bozorlarni nisbatan arzon tovarlar sotish yo'li bilan egallash hamda bir mamlakat tovarini arzon olib, boshqalariga uni qimmatiga sotish;
- mamlakatda faqat aktiv savdo balansini saqlab turgan holda tovarlar importiga ruxsat etish (zeb-ziynat buyumlaridan tashqari);
- qulay savdo ishlarini amalga oshirish uchun oltin va kumushni chetga chiqarish, pirovard natijada mamlakatda ularning massasini ko'paytirish.

Agar dastlabki merkantilistlar pulning jamg'arish funksiyasini asosiy deb bilgan bo'lsalar, keyingi rivojlangan merkantilistlar uning muomala funksiyasini asosiy, deb hisobladilar.

Asosiy merkantilistlarning nazariyasiga ko'ra qimmatbaho boyliklarni, ya'ni pul qiymatiga ega bo'lgan oltin yoki kumushlarni mamlakatdan chiqarib bo'lmaydi, chunki mamlakat xazinasida boylik qancha ko'p bo'lsa mamlakat shuncha boyroq bo'ladi. Ularning asosiy xatosi ham shu yerda yaqqol ko'rinadi, ular eksport va import hajmini anchagina qisqartirib qo'ygan. Dastlabki merkantilistlar Yevropaga, ayniqsa, Ispaniyaga yangi Dunyodan oqib kelgan yirik miqdordagi qimmatbaho metallar mohiyatiga e'tibor qaratgan. Biroq keyingi merkantilistlar bu qarashlarni inobatga olishmadi va iqtisodiyotda pulning o'ri haqida tahliliy g'oyalarini rivojlantira olishdi. Keyingi merkantilizm davri avvalgisiga qaraganda ancha mukammal bo'lganligi sababli ko'plab manbalarda rivojlangan merkantilizm nomi ostida ham keladi. Rivojlangan merkantilizm davrining merkantilistlari pulning asosiy vazifasidan foydalanishga e'tibor qilishadi. Ular pulning muomala funksiyasidan foydalanishni taklif qiladilar.

Lekin ikki davr merkantilistlarining faqat farqli jihatlari emas, balki o'xshash jihatlari ham mavjud. Masalan ikkala davrda ham mamlakat xazinasini to'ldirishga harakat qilingan. Dastlabki davr merkantilistlari mamlakat xazinasidan hech qanday oltin va kumushni olmagan holda xazinani boyitmoqchi bo'ladi. Keyingi merkantilistlar esa pulni muomala xususiyatida foydalanish tarafdori ekanligini ayon qiladi. Shu o'rinda savol paydo bo'ladi, qaysi bir davr mukammalroq nazariyalarga asoslangan ?

Dastlabki merkantilistlar tashqi savdoda ijobiy savdoga erishish uchun quyidagilar maqsadga muvofiq hisobladilar:

- eksport qilinadigan tovarlarga maksimum yuqori baho o'rnatishni;
- tovarlar importini har tomonlama cheklashni;
- mamlakatdan oltin va kumushning oqib chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslikni

Keyingi merkantilistlar esa dastlabki merkantilistlarni pul chiqarishni man etgani va importni haddan tashqari cheklaganini tanqid qilishdi. Ularning fikricha, hukumatning tashqi iqtisodiy siyosatdagi asosiy vazifasi – mamlakatda imkoni boricha ko'proq pul mablag'larini jamg'arish emas, balki aktiv savdo balansiga erishishdir, ya'ni eksportning importga nisbatan ko'proq bo'lishidir. Eksport va import o'rtasidagi farq (ijobiy savdo) – mamlakat boyligining o'sishidir. Demak, real boylik bu- "o'lik pullar" yig'indisi emas, balki yangi pullarni, ya'ni pul kapitalini vujudga keltiruvchi pullardir.

Merkantilistlar fikriga ko'ra, savdoning muqobil balansiga erishish uchun davlat eksportni rag'batlantirib importni ta'riflar, kvotalar, subsidiya va soliqlar orqali ishga solishi kerak. Mahsulot ichki iqtisodiyotda hukumat aralashuvi orqali rag'batlantirilishi va xorijiy savdo orqali boshqarilishi lozim.

Umuman olib qaraganda, rivojlangan merkantilizm dastlabki merkantilizmga nisbatan yaxshiroq, aniqroq va mukammalroqdir. Rivojlangan merkantilizmning eng buyuk namoyondasi Tomas Mann edi.

T.Man 1630-yilda «Angliyaning tashqi savdodagi boyligi yoki boylikni tartiblash sifatidagi tashqi savdo balansini» asarini yozdi. Unda muallif pul muomalasini qat'iy tartibga solish zararli ekanligini, pul foyda keltirishi uchun doimo harakatda bo'lishini, pulning chetga erkin chiqarilishi kerakligini, busiz tashqi savdoni risolidagidek rivojlantirib bo'lmasligini qayd qilib o'tadi.

Tomas Man fikri bo'yicha, boylikning manbai faqat tashqi savdo hisoblanadi, bunday boylikka «har yili xorijliklardan xarid qilgan summadan ko'ra, ularga ko'proq sotish» yo'li bilan erishiladi. U chetga faqat tayyor mahsulot chiqarishni, isrofgarchilikka qarshi qattiq kurashishni, qimmatbaho xorijiy tovarlarni iste'mol qilishdan o'zini tiyishni tavsiya etadi.

Albatta ikkala merkantilizmning ham bir-biridan farq qiluvchi jihati bisyor, lekin ikkala ta'limot ham klassik iqtisodchilar tomonidan tanqid qilinadi va qoralanadi.

Adam Smit o'zining — "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot" asarining 4-kitobida merkantilistlar nazariyasi va siyosatini keskin rad etgan, unda Adam Smit Tomas Manni merkantilistlar lideri sifatida keltirib o'tgan. Bundan tashqari Tomas Man rahbarlik qilgan Ost-Indiya kompaniyasi ham ulkan tanqidlarga uchragan.

Angliyada esa merkantilizm, iqtisodiy tarixdan ma'lumki, Fransiyaga nisbatan ancha "unumli" bo'ldi. XVII asrdagi savdo va sanoat sohasida bu mamlakatning proteksionizm siyosatidagi asosiy yutuqlari odatda, Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlaridan biri Tomas Man nomi bilan bog'lab tushuntiriladi. Shu narsa ham ma'lumki, aynan Angliyada merkantilizm bilan bo'lgan g'oyaviy kurash natijasida

eng muhim nazariy xulosalar ishlab chiqildi va ular A.Smit, D.Rikardo, T.Maltus, J.S.Mill va boshqalarning asarlarida o'z aksini topdi.

XVII asrda esa merkantilizm iqtisodiy ta'limotida yemirilish boshlandi va endilikda uning o'rnini klassik iqtisodiy maktab egallay boshladi. Bu hodisa esa merkantilizmning iqtisodiy ta'limotining nihoyasi bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.S.Jumanov , Z.G.Allaberganov "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" (o'quv qo'llanma) Toshkent "Iqtisod-Moliya" 2017
- 2.Sh.H.Tashmatov, X.S.Asatullayev, Z.G.Allaberganov "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" Toshkent "Iqtisod-Moliya" 2019
3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005)
4. History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander